

Територіальні громади під час війни: стійкість та безпека в умовах прямої загрози життю

Херсонська та Запорізька області

Дослідження було проведено, розшифровано,
оброблено і тематично проаналізовано
для виявлення повторюваних тем і закономірностей
професором **Оксаною Міхеєвою**
(Український католицький університет, Львів,
і Європейський університет Віадріна, Франкфурт-на-Майні),
а також **Ігорем Семиволосом** і **Сергієм Даниловим**,
директором і заступником директора
Центру близькосхідних досліджень

 uames.org.ua

У зборі матеріалу для дослідження брали участь
Олександр Кобець і **Дмитро Звонок**
Фото: **Костянтин Овсянников**

КЛЮЧОВА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ, ЕТИКУ, МЕТОДОЛОГІЮ ТА АНАЛІЗ ДАНИХ

Дослідження фокусується на повсякденних досвідах людей, які тривалий час перебували в окупації, потрапили в зону стихійного лиха, спричиненого підривом Каховської ГЕС у червні 2023 року, а також присутньою в інформаційному полі загрозою підриву Запорізької АЕС.

Час проведення дослідження: серпень – вересень 2023 року.

Ключові методи – глибинні напівструктуровані інтерв'ю та фокус-групи.

1) 2 ФГД з представниками громад, територіально розташованих у верхній та нижній частині колишнього Каховського водосховища: Запорізька область (учасники: 4 чоловіки, 6 жінок; 30-40 років – 2, 41-50 років – 2 людини; 51-60 років – 4; 61 і старші – 2), Херсонська область (учасники: 4 чоловіки, 6 жінок; 30-40 років – 3, 41-50 років – 2 людини; 61 і старші – 5).

2) 5 інтерв'ю з людьми, як обіймають керівні посади в Запорізькій та Херсонській областях (4 чоловіки, 1 жінка). Глибинні інтерв'ю були обрані як метод, який дозволяє створити простір довіри та забезпечити високий рівень конфіденційності розмови.

Дослідження проводилися на територіях, розташованих близько до лінії фронту та поруч із колишнім Каховським водосховищем з урахуванням наявності в учасників попереднього досвіду перебування в окупації та зіткнення з високим рівнем небезпек, пов'язаних із підривом Каховської ГЕС та близькістю Запорізької АЕС, яка потенційно могла бути використана окупантами як «брудна бомба». Всі учасники дослідження надали інформовану згоду і на момент проведення дослідження перебували на підконтрольних українському уряду територіях, тож прямої загрози їхньому життю не було.

Дослідження реалізовувалося відповідно до принципів обґрунтованої теорії. Гайд містив лише ключові напрямки розмови (рефлексія на попередньому досвіді створення та функціонування ОТГ; зміни, які відбулися в громаді через війну; сприйняття безпеки в цілому та людської безпеки; вплив досвіду техногенної катастрофи на сприйняття безпеки; бачення майбутнього). Під час фокус-груп та глибинних інтерв'ю ми слідували за роздумами лю-

дей, уникаючи надмірної деталізації питань, що дозволило нам перемістити акцент на ті думки, знання і досвід, які в першу чергу хвилюють наших учасників дослідження. Усі бесіди з учасниками дослідження як у груповому, так і в індивідуальному форматі були записані на диктофон після отримання інформованої згоди. Потім записи були транскрибовані¹. На початковому етапі було здійснено послідовне відкрите кодування фрагментів інтерв'ю, які стосувалися ключових питань дослідження. Потім коди були класифіковані та організовані навколо осьового кодування, пов'язаного з роллю ОТГ під час війни. Означене допомогло нам оцінити, якою мірою реформа децентралізації та попередній досвід самоврядування вплинули на повсякдення людей за умов війни.

¹ Під час транскрибування було максимально збережено місцеву південноукраїнську говірку. Її збереження у транскриптах, з нашої точки зору, поглиблює розуміння ситуації та людських досвідів цієї частини України.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Процес становлення громад на півдні України в оцінках місцевих мешканців

Питання про процес створення та функціонування громад до початку повномасштабного вторгнення в контексті реформи децентралізації влади в Україні викликає у місцевих мешканців критичну реакцію та радше негативні оцінки. На думку наших учасників, реформу було проведено без урахування їхніх інтересів та при ігноруванні їхнього небажання з кимось об'єднуватися. Відповідно, результат реформи подається радше як втрати: ресурсні (менше грошей залишається в населеному пункті) та часові (більше часу займають документальні процедури через перенесення державних сервісів до нового центру громади).

Однак у даному випадку ми говоримо про доволі короткий проміжок часу. Оскільки досліджувані ОТГ створювалися зі значним запізненням, у 2020 році², йдеться про, по суті, їхній початковий дворічний цикл роботи. Позитивні моменти в оцінці учасниками дослідження наслідків реформи до початку повномасштабного вторгнення пов'язані передусім із видимими результатами (ремонт будівель, асфальтове покриття доріг, утримання комунальних підприємств тощо).

Формування активного ядра місцевого самоврядування

Подальша деталізація досвіду функціонування ОТГ дозволяє говорити про більш глибокі наслідки реформи децентралізації, які не в повній мірі усвідомлюються самими учасниками процесу.

Одним із таких наслідків стало формування активного ядра громади, яке за час до початку повномасштабного російського вторгнення напрацювало досвід лідерства та результативного управління.

Саме ці люди виявилися готовими діяти за катастрофічних умов, приймати рішення та брати на себе відповідальність, а їхній попередній досвід підказував їм, що ніхто інший не робитиме цього за них і без них.

² Реформа децентралізації розпочалася в Україні у 2015 році.

Війна та демократія

Поміж усіх інших ризиків і трагедій, Україна за час війни опинилася в ситуації перевірки власної демократії на міцність. Демократичний устрій є конструктом, набором задекларованих цінностей, орієнтаційною моделлю, яка має величезну кількість варіацій та специфічні локальні прояви.

На сьогодні ми бачимо загострення чималої кількості проблем, пов'язаних із демократичним розвитком країни, і полярність в оцінках можливості демократичного розвитку країни. Одні й ті самі люди говорять про представників влади та власних сусідів у негативному світлі і водночас демонструють надзвичайну консолідацію за умов прямої загрози життю; очікують розпоряджень від керівництва і водночас стають організаторами та ініціаторами унікальних локальних проєктів порятунку життя людей і творцями сталих форм взаємопідтримки.

Така ситуація є значним викликом для локальних спільнот та випробуванням для української демократії. Однак навіть за умов війни, централізації влади, згортання місцевого самоврядування, ми все ще говоримо про оцінку якості демократії та демократичних процедур, а не про відсутність демократії як такої.

Безпека людини за умов війни, окупації та техногенної катастрофи

Говорячи про безпеку, учасники дослідження розуміють її в широкому сенсі, відтворюючи ключові аспекти концепту людської безпеки. Однак війна, окупація й техногенна катастрофа, пов'язана з підливом Каховської ГЕС та затопленням територій, спричинили трансформацію пріоритетів у сфері безпеки, а також поглибили розуміння її окремих аспектів. На перший план виходить захист людського життя, який пов'язується з наявністю укриттів, бомбосховищ та протиповітряної оборони; з налагодженою системою оповіщення про обстріли; правильною інформаційною політикою (яка включає як боротьбу з дезінформацією, так і своєчасне та науково чи експериментально обґрунтоване інформування населення про наявні загрози та протоколи реагування).

Крім базових потреб — доступу до їжі, води, безпечного житла, можливості заробітку та доступу до медичних послуг, учасники наголосили на важливості

заходів щодо пом'якшення проблем у сфері психічного здоров'я населення.

Додатковими нюансами в розумінні безпеки став образ «небезпечного простору» – тобто простору, який на багато років вперед залишиться наповненим знаряддями вбивства – мінами, снарядами. Додатковими складовими конструкту людської безпеки стали її звуковий та часовий виміри. Звуковий вимір безпеки був артикульований учасниками дослідження як право на спокійну та безпечну тишу (на противагу небезпечній, яка не є тишею по суті, а лише очікуванням наступного агресивного порушення тиші). Тимчасова тиша не вирішує проблеми безпеки, обмежує людину в усьому – у спілкуванні, відпочинку, заганяє людей у підвали та інші закриті простори, які дають відчуття тимчасового захисту та можливості відновлення сил.

Часовий вимір безпеки є так само важливим, як і її звуковий вимір. Життя в очікуванні обстрілів, життя в підвалах, без можливості підтримувати попередній спосіб життя – це ті втрати, які неможливо компенсувати, так само як неможливо компенсувати втрачене життя через загибель. Часовий вимір безпеки – це в тому числі й часова перспектива, можливість планувати майбутнє. За умов війни життя людей немовби ставиться на паузу, тому йдеться про часові втрати, які стосуються не лише теперішнього, а й майбутнього – це недоотримана освіта, не сплановані життєві стратегії, нереалізовані кар'єрні чи сімейні плани тощо.

Однак найцікавішим моментом у розумінні людської безпеки крізь призму війни й техногенної катастрофи є проблема відновлення попередньої нормальності, звичного способу життя. Тривалий час у заміновані місцевості люди не зможуть ходити по гриби, через підлив Каховської ГЕС люди більше не матимуть доступу до риболовлі (і як до хобі, і як до промислу); не скоро виростуть у затоплених дворах нові плодові дерева, на які тепер бракуватиме води для поливу; ніколи більше не буде старих місць для теплих родинних зустрічей у зруйнованих вщент будинках; ніколи не відновиться фотопам'ять сімей без знищених під час обстрілів фотоархівів. Це розуміння втраченого назавжди майбутнього, яке могло бути, але більше ніколи не станеться.

Стійкість громад та згуртованість суспільства

Після початку повномасштабного вторгнення українське суспільство продемонструвало надзвичайний рівень згуртованості та здатності реагувати на виклики війни у лічені години, на відміну від більшості міжнародних гуманітарних організацій, що продемонстрували певну бюрократичну інерцію в реагуванні, а також низку безпекових обмежень, які не дозволяли продовжувати їм гуманітарну діяльність за умов війни³.

І тут ми бачимо парадоксальну ситуацію: люди, які переважно негативно оцінюють обраних ними самими представників влади, власних сусідів чи ситуативних та умовних «чужих» (вимушених мігрантів; представників бізнесів, що працюють за умов окупації; людей, які беруть гроші та гуманітарну в окупантів тощо), в екстремальних умовах стають ситуативними чи постійними волонтерами, знаходять несподівані рішення, демонструють фантастичну згуртованість, здатність об'єднувати зусилля із представниками влади, бізнес-структур, громадського сектору та міжнародних організацій та виявляються готовими рятувати інших попри пряму загрозу життю.

За умов окупації місцевим мешканцям вдавалося знаходити гібридні форми діяльності, які не дозволяли окупованим територіям повністю вийти з-під юрисдикції української держави. Значну роль тут відігравали бізнес-структури, які працювали з попередніми постачальниками, знаходили нових, намагалися легалізувати свою діяльність відповідно до законодавств обох країн (України та РФ) або працювали нелегально.

Не менш важливими ставали новостворені групи допомоги, які поєднували принципи діяльності державної структури та громадського об'єднання й напрацьовували специфічні процедури відновлення доступу до українських державних сервісів для людей, які опинилися на непідконтрольних українському урядові територіях.

В умовах окупації ці гібридні форми допомагали вижити, однак на майбутнє учасники дослідження розглядають їх як такі, що можуть створювати на-

³ Stoddard, A., Harvey, P., Timmins, N., Pakhomenko, V., Breckenridge, M.-J., & Czwarno, M. (2022, June 10). Enabling the local response: Emerging humanitarian priorities in Ukraine March–May 2022. Humanitarian Outcomes.

пруження в суспільстві через кардинально різні досвіди людей і, відповідно, різне ставлення до того, що відбувалося на окупованих територіях.

Ще одним важливим моментом є те, що за катастрофічних умов війни та техногенної катастрофи люди усвідомили механізм роботи, функціональність та стійкість горизонтальних зв'язків – що фактично і було одним із очікуваних результатів децентралізації.

Стійкість громад та їхня здатність до опору в південноукраїнському контексті має парадоксальний характер. Коли про реформу децентралізації йдеться як про державну політику, а про представників місцевої влади як про складову загальної системи управління державою – люди сприймають і оцінюють ОТГ в негативному ключі, говорять про «нав'язаність» цих реформ, їхню непотрібність, про появу численних припонів, які ускладнюють життя. Натомість у критичній ситуації соціальної чи/та техногенної катастрофи та сама спільнота (яка на рівні повсякденного мовлення почала говорити про себе як про «громаду») здатна до все більшої консолідації зусиль (одні добрі справи породжують інші), вибудовування горизонтальних взаємодій, високого рівня згуртованості, готовності допомагати іншим, не розраховуючи на вдячність та незважаючи на пряму загрозу життю.

Усвідомлення власного досвіду стійкості та єдності спонукає людей говорити про нього як про явище планетарного, світового характеру. Попри визнання всіх викликів такого єднання в майбутньому, про нього говорять не як про теоретичну можливість, а як про обґрунтовану попереднім досвідом практику, яку цілком можливо повторити в майбутньому.

ДЕТАЛІЗОВАНИЙ ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Процес становлення громад на півдні України в оцінках місцевих мешканців

Реформа децентралізації в Україні оцінюється як одна з найуспішніших, хоча і, як усі інші, певною мірою є відкладеною через війну. Наше дослідження дозволило деталізувати процес творення громад та вплив цього досвіду на подальшу поведінку, вибір та дії людей, чиїх життів ця реформа торкнулася напряму. В цьому дослідженні ми охоплюємо два зрізи реальності й дивимося на означені процеси з позиції пересічних мешканців та лідерів громад, які через різні форми активності та в ході власного кар'єрного зростання обійняли керівні посади.

Попри те, що реформа децентралізації тривала з 2015 року, на момент 2020 року добровільний потенціал створення громад було вичерпано і для тих місцевостей, де добровільної організації ОТГ не відбулося, ця реформа реалізовувалася через вимогу виконати постанови Верховної Ради. Постановою ВРУ 17 липня 2020 року «Про утворення та ліквідацію районів» № 807-ІХ⁴ було затверджено новий районний поділ території України. Ті населені пункти, які не утворили чи не увійшли до складу ОТГ, мали почати виконувати рішення, затверджені українським парламентом.

Тож бачимо, що для частини населення України демократія прийшла в не дуже демократичний спосіб, а децентралізацію ввели «згори». Тож і сприйняття цієї реформи, і оцінка її наслідків є суперечливими:

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): *Взагалі, ми не хотіли об'єднуватися. Ми хотіли бути кождий своїм селищем. І чомусь, коли йшло це об'єднання — це було дуже туго. Ще була пропозиція у 2015 році. Потім ще пізніше. Але все ж таки згоду не давали. Потом як кажуть, загнали нас усіх, всьо, уже ніхто нікого не питає — і 15 чи 31 жовтня вибори були, ми об'єдналися в громаду. (ФГД, Запорізька область.)*

⁴ Постанова ВРУ 17 липня 2020 року «Про утворення та ліквідацію районів». – Електронний ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Ну це нереально! Ми терпіли, скільки могли, не об'єднувалися! Нас **мовчки об'єднали** — і все! Тому що не може бути окрема громада в громаді! Не може. (ФГД, Херсонська область.)

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Це було за три роки до того, як у нас це все організувалося. Тоді було добровільне об'єднання. Но так як **ми добровільно об'єднуватися ні з ким не об'єдналися** — потім вже пошли останні терміни, як нам сказали, що це ж установка зверху! Останні терміни! І всі села мають бути об'єднанні в громади! І отак от, були вибори, і ось, саме на цих виборах голосували за голову ОТГ. А потім уже, так як знову уже, як нам це пояснили — бо ми питали, це питання задавали — що чому не обирався старостат? Старостат сказали, що не обирається, а призначається. Все! Отак от утворилося наше ОТГ. (ФГД, Херсонська область.)

Учасник 8 (чоловік, 65 років): Вибори пройшли. І організовалось ОТГ. Но **вибори пройшли без нас**. Да. Ми даже не знали, **що воно таке**. Воно, старосту треба було тож, конешно, вибирать. То так, поназначали! Ну оці должности, вони всі повинні були бути виборні. Председатель цього ОТГ, чи хто він там? Чи голова? І старосту! По каждому селі повині вибираться народом! (ФГД, Херсонська область.)

За оцінками всіх учасників дослідження, процес децентралізації відбувався складно. Місцеві мешканці досі оцінюють наслідки створення ОТГ для них радше як негативні. Серед пояснень ідеться про ускладнення бюрократичних процедур, здорожчання процесу реалізації будь-яких місцевих проєктів, збільшення відстані до ключових сервісів тощо.

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): Ну так сказати, щоб було дуже хорошо, чесно? Я кажу свою думку — ні. Ми отут мали свій, як кажуть, свою бухгалтерію, свої фінанси — як хотіли, так і розпоряжалися. А **зараз ми не розпоряжаємось** — що нам дадуть. І чогось мені взагалі кається, що... Моє село — найменше получає! Да! (ФГД, Запорізька область.)

Учасник 7 (чоловік, 66 років): Мені *по справку їхать?* Я ходить не можу — мені треба їхать по справку! А ще постоять там! А він ото на тебе, як пітух з курятника подивиться! «Що ви хотіли?» Та я од тебе нічого синок, не хочу! Я хочу справочку! (ФГД, Херсонська область.)

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): Ну самим було лучше — що ми знали, що район, він любив, він віддавав *всегда* нам кошти. А зараз...

Інтерв'юєр: Є конкуренція певна вже?

Учасниця 6: Так. (ФГД, Запорізька область.)

Учасник 7 (чоловік, 66 років): А мені *кажется*, надо, надо нашим [назви сіл в Херсонській області] *отказуваться от этой ОТГ*. Потому що вона *нічо не дає!* У нас якісь кошти були — їх нема! У нас! В [назва села в Херсонській області] якісь кошти були? Ми не знаєм, де вони пішли. [назви сіл в Херсонській області], там отеті всі... Рядом лежачі села, які *относятся до* [назва села в Херсонській області]... Ніхто нічо не зна! Де ці кошти ділись? І от, бомбосховище? Олександрівна правильно сказала! Мені 66 год! Я прийду з лопатою! І поможу щось десь рить, бомбосховище *строїть!* Але *должна* бути, отут! Не в [назва села в Херсонській області] бігти! А *сільрада* *должна* бити тут! І голова *сіль* *ради* *должна* керувати! Вікторівна як наслинила, клуб *отремонтувати* — вона *отремонтувала* клуб! Начали сюда *приганять!* Пригнали 3 чоловік, це я *свідетель!* Трьох чоловік! А це — одна людина! Сума проекту, як Анатолій каже, — *отака!* Той *говоре* — *отака!* А *третій* *говоре* — *така!* А це — одна людина дає гроші! За проект! І от ми *выбираем*, *вроде* би *самий* *меньший* — а він *получается* *самий* *большой!* **Самий дорожчий!** Вася *улыбнулся* *правильно!* **Нам не надо *помощников!*** (ФГД, Херсонська область.)

Визнання позитивних моментів є скромнішим і пов'язане передусім із видимими та цілком матеріальними вдосконаленнями та покращанням базової інфраструктури.

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): Ні, **позитивне є.** Ми теж отримуємо. Як, розвиваємося. Ось і асфальт нам полатали. Майданчик ремонту-ють, школи утримують, садочки. Освітлення зробили нам. Да. Його і раніше робили, а зараз привели у відповідні ці умови, що відповідає. І не так всьо плохо! (ФГД, Запорізька область.)

Питання про процес створення та функціонування громад до початку повномасштабного вторгнення в контексті реформи децентралізації влади в Україні викликає в місцевих мешканців доволі критичну реакцію та радше негативні оцінки. На думку наших учасників, реформу було проведено без урахування їхніх інтересів та з ігноруванням їхнього небажання з кимось об'єднуватися. Відповідно, результат реформи подається радше як втрати: ресурсні (менше грошей залишається в населеному пункті) та часові (більше часу займають документальні процедури через перенесення державних сервісів до нового центру громади). Однак у даному випадку ми говоримо про доволі короткий проміжок часу. Оскільки досліджувані ОТГ створювалися зі значним запізненням, ідеться про, по суті, їхній початковий дворічний цикл роботи. Позитивні оцінки наслідків реформи до початку повномасштабного вторгнення пов'язані передусім із видимими результатами (ремонт будівель, асфальтове покриття доріг, утримання комунальних підприємств тощо). Однак подальша деталізація досвіду функціонування ОТГ дозволяє говорити про глибинні наслідки реформи децентралізації, які не повною мірою усвідомлюються самими учасниками процесу. Одним із таких наслідків стало формування активного ядра громади, яке за час до початку повномасштабного російського вторгнення напрацювало досвід лідерства та результативного управління.

Формування активного ядра місцевого самоврядування

Наші інтерв'ю з людьми, які обіймають керівні посади на території Херсонської та Запорізької областей, дозволяють поглянути на процеси децентралізації дещо під іншим кутом та з позиції тих представників місцевої спільноти, які за складних обставин війни та окупації виявилися готовими взяти на себе відповідальність і братися за розв'язання питань життя місцевих громад.

У цьому відношенні окремий інтерес становлять кар'єрні траєкторії цих людей. До обіймання посад начальників військових адміністрацій, більшість із них мала за плечима чимало соціально важливих проєктів, участь в організованих волонтерських групах, роботу в структурах громадянського суспільства, співпрацю з міжнародними організаціями тощо. Однак на рівні повсякденного сприйняття в їхньому оточенні ця активність сприймалася радше як відхилення від норми, ніж як норма:

*Те, чим я займався до війни, воно сприймалося тут в громаді як по-туги **городського сумашедшого**. Тому що я тут говорив про сортування сміття, розвиток туризму, про любов до рідного краю, про самоідентичність. І на мене дивилися як на... ну, хай балується, мальчик балується, хай балується. І мене сприймали як месного сумашедшого, і тут уявляєте **месний сумашедший приходить до власті**. І, звісно, що в правлячих колах [назва населеного пункту] громади це сприймалося як «О боже, о боже, зараз все пропаде, все піде крахом». (Чоловік, керівна посада.)*

Учасники дослідження наголошують, що рішення про власне лідерство та обіймання важливої та відповідальної посади за умов війни їм далось нелегко. Практично всі вони говорять про свою позицію в категоріях вимушеності («я ніколи не хотів цієї посади», «якщо не я, то хто?», «ніхто інший за це не хотів братися»), тимчасовості («я тут за сумісництвом, але я і далі офіційно працюю на попередній посаді» та неоціненості («ваш подвиг ніхто не помітить»):

На даний час посади, всі посади військової адміністрації — це тимчасові посади. Взагалі я [посада] [Назва міста] міського центру соці-

альної служби сімей, дітей та молоді. На даний час виконую обов'язки [...] Це **не моє бажання**, одразу скажу. Просто так сталося, що під час окупації, на початок масштабного вторгнення, моя структура одна із тих, яка опікувалася і до війни, і зараз жінками, дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах. Під моєю організацією, під центром соціальних служб є два соціальні заклади, які розташовані в місті [Назва міста]. Це секретний притулок для постраждалих від домашнього насильства та соціальний центр матері-дитини. В них різні завдання, але головне — надання соціальної допомоги, інтеграція, захист і так далі. І головне, щоб люди не опинилися на вулиці. Тому це цілодобові заклади, в яких перебували жінки або з дітьми, або жінки без дітей, або вагітні жінки, або жінки з новонародженими дітьми віком до півтора року. (Чоловік, керівна посада.)

Ми з третього разу вже, ну, як би, убедили, тому що, ну, виникла, я так розумію, військова адміністрація, в цьому потреба, заступника з даних питання було, і виник просто адміністративний колапс, тому що нікому було адмініструвати взагалі всю сферу. Я **погодився на два місяці**. Я сказав, скажу, для того, щоб мені знайшли потім заміну спокійно і замінили. Але на ту посаду, і ту позицію, і ту зону відповідальності, яку на даний час мій напрямок, ну я скажу, ніхто **не зголошувався**. І не зголосився. Мені потім розказали, що і до деокупації. Тому що це, ну, люди вважають неблагодарним, невикладною працею і так далі. Ну, **треба комусь робити**. Поки що, я скажу так, чесно кажучи, я застряг. (Чоловік, керівна посада.)

Це частина Червоного Хреста України в Херсонській області, і ще декілька невеличких груп, тому що вони були ресурсні, ми знали, що вони вміють це робити, а не просто так роздавати на вулиці [гуманітарну допомогу], не розуміючи, навіщо і що вони роблять, це для нас дуже важливо. І ці от логістичні процеси ми розпочинали разом з ними. А також з людей, які просто приходили, тому що були, ви пам'ятаєте, такі рідкі зустрічі. У нас все було біля Херсонської міської ради. Тому

ми так, дійсно, пропонували людям, якщо є можливість, ви готові покласти свої сили для того, щоб це робити. Тому що ми одразу говорили, **вашу роботу ніхто не бачить**. Тобто **ваш такий подвиг ніхто ніколи не побачить**. Це дуже важкий труд, і якщо ви готові з нами це впрягтись, то добро вам пожалувать на наш корабель. Дуже багато людей пройшло, тому так. І потім наверстався вже костяк, і от в мене все, що працюють, там десь чотири хлопці, які саме у початку, ще з листопада місяця, почали з нами працювати, вони працюють. (Чоловік, керівна посада.)

В перший день повномасштабного вторгнення ці люди, з одного боку, пережили момент розгубленості, нездатності повірити в те, що відбувається, однак одночасно з тим вони починають діяти в ситуації повної невизначеності та відсутності координації дій, спираючись на власний попередній управлінський досвід та виходячи з власного розуміння ситуації.

І тоді я просто **дала команду тим людям**, які були біля мене, тому що саме це все було фізично важко зробити на другому поверсі, зібрати документи, печатки, доступи, мій ноутбук, тому що в мене всі були, в мене було право першого підпису, даного мені, сесією виконкому, і це були доступи до казначейства, ну всі ці програми, яких потребує орган місцевого самоврядування. Я була на власному автомобілі зранку, ну, стояв, звісно, і службовий автомобіль, але я не скористалася. Ми просто скинули в машину все, що могли, я, навіть не заїжджаючи на квартиру, **прийняла рішення поїхати** [через небезпечну для життя частину дороги]. Це було страшно, я проїхала в [назва міста], але я телефонувала у військову адміністрацію обласну, ну тоді це ще не була військова адміністрація, чи, можливо, вже була, можливо вже був указ президента, вони ж просто були перетворені. Але, на жаль, ніхто трубку не піднімав, підняв трубку головний спеціаліст організаційного відділу, він зараз [окупована місцевість]..., я так розумію, що він зрадник, співпрацює з окупантами, але на той момент він був єдиний, хто взяв трубку. Я кажу, **що мені робити**, я не просто одна, я з ма-

теріалом, я з документами, я з усім на світі. Він каже, спасайте себе. **Я не знала, як себе рятувати, тому що ніяких вказівок мені не поступило [...]** Коли я виїхала сюди на сторону [назва міста], то почався знову обстріл аеродрому [назва міста], і я просто в самому епіцентрі начебто всіх цих вибухів. Я переїхала до автозаправочної станції, потім зателефонувала чоловіку, він на мене накричав, каже, як ти не розумієш, оце автозаправочна станція, яка від будь-якого вибуху може знову взлетіти, тобі треба ще десь далі від'їхати. Ну, тобто це був, знаєте, такий хаос у голові, я зараз дуже тяжко згадую про цей день, я не знала, куди мені треба їхати. Ну, на мені, знаєте, було наскільки, я навіть переживала там навіть за себе, ну це просто, ну, я розумію, що це було неправильно. Тому що для себе цінність — це твоє життя і здоров'я. Я переживала за те, що в мене в машині документи, які я маю десь комусь передати, чи десь діти, чи якимось їх... Не знаю, чомусь я так думала, що я маю комусь це все віддати, що так і отак, ну і так вони залишилися зі мною. Але я хочу сказати, що **на той момент це було одне з правильних рішень, тому що нам вдалося безперервно виплачувати людям гроші [...]** і ми не припинили фінансування, підтримку людей, тобто у нас це все відбувалося без будь-яких боргів і так далі. Такий був мій перший день повномасштабного вторгнення. (Жінка, керівна посада).

Коли все розпочалося, то основним моїм завданням, як і для всіх, стало, **що робити, куди бігти, чи рятувати родину вивозити, чи щось інше робити, тому що всі були розгублені.** Тут не треба говорити, хтось там струсив, хтось став героєм і так далі. Тут питання у тому, хто як сприймав ту ситуацію конкретно. У зв'язку з тим, що в нас **не було можливості і ми не знали** чіткі дії і безпекові, в першу чергу, дії щодо евакуації тих жінок, які перебували в нас разом з дітьми, тому що [Назва міста], ми пам'ятаємо, дуже бистро вони увійшли. І для нас було велике питання, навіть якщо ми не знайдемо там відповідний транспорт, наскільки це буде безпечно, в цей тран-

спорт посадити жінок з дітьми, з маленькими дітьми, куди відправляти, тому що комунікації були порушені. І чи нарвуться вони на обстріл і так далі.... Тому ми сконцентрувалися на іншому аспекті, тому що ми розуміли, що, можливо, будуть вуличні бої. Ми **почали робити** таким чином, щоб **забезпечити ці заклади для автономного перебування і існування як мінімум на 2-4 тижні**. Тобто це продукти харчування, вода, забезпечення гігієною, ліками і так далі. А також необхідно було **проводити безпосередню роботу і давати вказівки тому персоналу, який з нами працював**. (Чоловік, керівна посада.)

Учасники дослідження визнають примусовий характер реформи децентралізації, що мав місце в окремих місцевостях, однак наголошують, що за наявних умов навчити людей низової демократії в інший спосіб було б неможливо.

Тобто [населений пункт на півдні України], як місто, як центр громади, вони не об'єднали навколо себе жодної, не запропонували, наприклад, там створення громади. Це так все затягувалося, **було аморфним**. І навіть тоді, коли, скажімо, в липні тоді, 2020 року вийшла ця постанова. Ну, ми її називаємо про «**примусову децентралізацію**», ви знаєте, про що йде мова, про створення громад, **то навіть тоді не було вжито жодних заходів** для того, щоб підготувати громаду до подальшого життя. (Жінка, керівна посада.)

Головними перешкодами розвитку децентралізації учасники дослідження вважають специфічну політичну культуру місцевого населення, патерналізм та популізм.

Сприйняття **влади** як такої структури, **яка вирішить за нас всі проблеми** наші, на жаль, це також хибний підхід, на мою думку, тому що **відголоски радянщини** про те, що **ви там працюйте, а держава за вас подумає**, на жаль, вона ще є. І вкладатися в цю систему, ми все ще на такому довгому перехідному періоді... Маю надію, що наші діти все ж таки дійдуть, тому що відповідальність не тільки за владою, відповідальність є також за людьми, за громадянами. (Чоловік, керів-

■ на посада.)

■ *І того мене сприйняли, от час, ну, але люди сприймали мене більше як нового, **нову мітлу, нового Сталіна**. От щас, от щас **всіх повиганняю, всіх**. А я ж чудово розумів, що, ну, окей, я зараз всіх повиганняю. А з ким роботи? (Чоловік, керівна посада.)*

Головним надбанням реформи децентралізації стало формування прошарку активних людей, поведінка яких для місцевого населення трансформувалася з відхилення до норми, з образу «міських божевільних» на рольову модель та приклад для наслідування. Саме ці люди виявилися готовими діяти за катастрофічних умов, приймати рішення та брати на себе відповідальність, а їхній попередній досвід підказував їм, що ніхто інший не розпочне це робити за них і без них.

Війна та демократія

Війна стала чималим викликом для української демократії. Перехід права управління на місцях від ОТГ до військово-цивільних адміністрацій за умов повномасштабного вторгнення є відступом від демократії та призупиненням реформи децентралізації влади. І без того складні процеси залучення широких кіл людей до процедур самоуправління, становлення культури низової демократії ускладнилися ще більше через війну.

Учасники дослідження бачать проблему передусім у тому, що процес децентралізації на момент початку повномасштабного вторгнення мав перехідний та незавершений характер, його результати сильно залежали від локальних умов та підтримки населення. Війна перервала реформаційну динаміку, заморозивши чимало проблем у перехідному стані.

■ ***Децентралізація в нас не дійшла свого закінчення, вона не зайшла в систему.** Тому говорити про те, що це добре було, чи не добре було... Ми маємо приклад на даний час. Бруківки, реконструкції стадіонів і так далі [...] Тобто це ставлення якихсь фінансових структур, які приходять тимчасово для вирішення тих чи інших проблем. **Тобто стала політична еліта в нас не існує.** В нас існують особистості,*

В нас існують якісь **спалахи, перед виборами особливо, активності** — і все. Але політична еліта в нас не сформована. І це впливає зверху вниз, тому що не у плані фізичної навантаження, а в плані моральної. Тому що на місцях також думають, якщо там це можливо, то ми також хочемо туди. Я також хочу на курорт, я також хочу мати яхту і так далі. (Чоловік, керівна посада.)

Інтерв'юєр: А от, в принципі, життя в громаді якось змінилося? Люди якось по-інакшому почали себе поводити?

■ **Учасник 8 (чоловік, 65 років):** Та чо? Як жили — так і живуть!

■ **Учасниця 5 (жінка, 64 роки):** Ні, ніяк.

Інтерв'юєр: Так.

■ **Учасниця 5:** Що тоді бурчали, що зараз бурчать...

Інтерв'юєр: Так.

■ **Учасниця 5:** Що тоді, щось когось не влаштовувало — що зараз!

■ Це життя! І селяни є селяни! (ФГД, Херсонська область.)

Перехід усієї повноти влади до військово-цивільних адміністрацій сприймається як відступ від демократії та узурпація влади. Необхідність таких дій визнається за воєнних умов, оскільки це дає можливість швидкого реагування на проблеми. Однак така ситуація розцінюється як тимчасова реакція на надзвичайні умови. Учасники дослідження наголошують на необхідності своєчасного пошуку запобіжників такої узурпації і повернення в майбутньому до децентралізаційної логіки організації влади.

■ Що стосується на військовий час, якщо б ми були, наприклад, зі ста-
лою демократією і розвитими інституціями політичними, то, напев-
но, воно могло б існувати в даному випадку як на даний час в Україні.
Тобто місцеве самоврядування мало можливості. Це дійсно інтерес-
ний і логічний інструмент паралельно з військовими адміністраціями.
В нас він дуже змішаний получился. Наприклад, обласна військова ад-
міністрація, вона же і обласна державна адміністрація. І дуже багато

плутанини. В місті [назва] в нас взагалі **все в кучу звалилося**. У зв'язку з тим, що на даний час чинний міський голова не на території України, а був в полоні на даний час. Тобто ми не знаємо, де він, його нема. Виконує обов'язки начальник військової адміністрації, він на себе **завбрав всю повноту функцій [...]** Для мене це узурпація влади. Чиста **узурпація влади**. Але це надає можливість вирішення деяких питань у більш швидкому темпі. Те, що нам зараз необхідно, саме зараз. Можливо, **в подальшому буде відпрацьована система якихось отаких запобіжників**, але те, що до цього ми йшли, було децентралізацією процесу. (Чоловік, керівна посада.)

Тому тут треба знайти отой баланс, який не **зробить владу військових адміністрацій якоюсь авторитарною**. Тобто має бути оцей громадський контроль. Це має бути публічна влада, тоді коли це буде і державна, і громадська, тобто буде якесь таке вдале поєднання. Але не можна допустити того, тому що дуже складна зараз ситуація і рішення інколи треба приймати просто миттєво. І для мене інколи, знаєте, я працювала першим заступником і я пам'ятаю, що коли **нам треба було відстоювати деякі рішення по депутатах, доводити якусь там свою правоту... Вони там чогось не розуміли, тому що, можливо, чогось не хотіли розуміти. То зараз це швидко, це оптимально, це оперативно**. Ну, дійсно, що мають призначатися люди досить-таки обізнані, фахові люди. Ну, кадрова політика, вона, знаєте, в різних місцях різна. Створюється якийсь контроль, але наразі... **Це не говориться про те, що це так має бути кругом**. (Жінка, керівна посада.)

Війна, окупація та реакція місцевої громади на катастрофічну ситуацію стали моментом для критичного переосмислення того, як працює місцеве самоврядування і наскільки воно виконує свої функції.

Ну, от ви бачите, навіть під час окупації, коли депутатів не було видно, **люди не особливо звертали увагу, чи є вони, чи ні, як і зараз**. На жаль, це дуже поганий дзвінок до того, що люди не відчують, і

до цього не відчували, що вони можуть покладати це на них. Тому що так, дійсно, міські ради на даний час не працюють. Але ми вийдемо з вами зараз на вулицю, спитаємо когось. Люди не знають, працюють чи не працюють. Їх не інтересують ці процеси. Це, говорить, **вони не знають, хто у них депутат. Вони не знають, а який же функціонал.** Вони не знають, до кого звертатися. Що стосується зараз, то я скажу так: для місцевих рад будь-якого рівня, окрім Верховної Ради, це великий момент для того, щоб **переосмислити своє місце взагалі в управлінській ролі і в ролі того, що вони роблять взагалі.** І я скажу одразу, окрім того, що вони можуть представляти громаду, привозити гуманітарну допомогу, чи інше, це потрібно. Але на даний час це може бути побажанням для них (для того, щоб вони якраз в даний час, поки в них є можливість, поки вони не погрязли знову в інтригах прийняття рішень, вигідних чи не вигідних, я тобі, а ти мені, а ти спочатку іншу політичну історію) — **переглянути просто для себе, а що вони взагалі робили до війни, що вони робили під час окупації, якщо це стосується міста [назва], і що вони хочуть робити далі, окрім популістських рішень.** (Чоловік, керівна посада.)

Причини проблем місцевого самоврядування на рівні громад вбачаються як у людях на місцях, які часто є аполітичними, не беруть участі у виборах та не бажають залучатися до процедур місцевого самоврядування, так і в тих самих місцевих людях, які обійняли керівні посади, були обрані народними представниками у структури самоуправління. Народні обранці, перейшовши з категорії простих людей у категорію «представників влади», миттєво стикаються з негативним ставленням до влади в цілому і змушені долати недовіру, безініціативність, відсутність у пересічних людей бажання брати на себе відповідальність навіть за власний добробут.

У мене була малесенька надія на те, що люди, побачучи доступну комунікабельну владу, зможуть **взяти якусь відповідальність на себе. За вулицю, за двір, за мікрорайон.** У мене була надія, але, на жаль, цього не сталося. **І це не сталося** не за те, що люди дураки. Я казав вже, що люди не звикли якось робити по-іншому. **Люди звикли, влада по-**

гана. І такі моменти дають мені сигнал про те, що люди настільки не вірять у владу, настільки влада вже забрехана... (Чоловік, керівна посада.)

І отримується така історія, що люди чомусь так вирішили, вони **абсолютно не хочуть брати участь в процесах, які пов'язані з відбудовленням.** Вони зайняли позицію: **ви влада — ви робіть.** (Чоловік, керівна посада.)

З іншого боку, учасники дослідження критично та самокритично визнають і наявність проблем із компетентністю та персональними характеристиками народних обранців.

Коли я прийшов до влади, **у мене взагалі не було розуміння, що таке бюджет,** як він наповнюється, яким образом він наповнюється, де чого береться. [...] А ми щас скоротим людей, і ці гроші ми направимо навіть до, ну, типу, а така єрунда, в якій я думав, що от, буде, якби, а так. **А оказалось, що зовсім не так.** (Чоловік, керівна посада.)

Мої якісь надії або плани частково справдилися. У мене був план покращити матеріально-технічну базу, у мене був план завести молодняк в управління. Частково справдилось. Частково не справдилось, тому що я **не підозрював, наскільки це все бюрократизовано, наскільки це все мозговиїдательно і мозговиносительно.** Плюс величезна бюрократизація дуже простих процесів. Але я **вклинився в цю бюрократичну схему, не розуміючи її абсолютно.** І я думав, що я зараз прийду, зараз бистренько, нарішаю, і все буде — ага, щас. Єдине, що має практичні схеми, це з моїми друзями-волонтерами, з якими я дуже швидко вирішую, але там можливості невеликі. (Чоловік, керівна посада.)

Наприклад, окупації, управділами місцевих рад, які могли би якраз проводити **додаткове навчання для цих депутатів,** які зголосяться для того, щоб, коли прийде час і військова адміністрація знову передадуть цей ресурс вирішення питань на місцеві ради, вони були готові.

Бо вони не будуть готові. Зараз очікування просте. Це якось пройде, дай Бог не буде виборів. Я ж це прекрасно розумію. А потім ми прийдемо і знову будемо дивити бюджет, будемо вирішувати, як це робити. **А вони не знають, як це. Вони до цього в більшості випадків не знали. І зараз вони не знають. Вони будуть знову приймати рішення на основі власного сприйняття.** А не надбань і досвіду інших країн. І, напевно, зараз було би ідеальним планом почати деякі групи. І це може бути і окремим проєктом для депутатів місцевих рад на даний час проводити навчання за кордоном, як працює парламентська організація і представники депутатських корпусів в різних європейських країнах. (Чоловік, керівна посада.)

Значним викликом стала й реакція місцевих народних обранців на війну та окупацію. Окремі випадки колаборації, втеча за кордон та «віддалене» керування через Zoom активно перегукується із загальним негативним сприйняттям влади в цілому та слугує додатковим аргументом у негативній оцінці її представників на місцях:

Якщо говорити конкретно про [назва населеного пункту] територіальну громаду, **у нас секретар ради став зрадником. Секретар ради!** Я провела службове розслідування, оголосила багато відео, фотографій. Це просто те, що зараз летить з його рота. Для нас це був просто шок. І ми його звільнили з посади за результатами службового розслідування. Він отримав підозру. Але ж **не всі підозру отримали депутати.** Вони навіть, ну, їх діяльність ще взагалі не вивчалася, не обговорювалася і так далі. І коли нам обласна військова адміністрація дала завдання встановити зв'язок з 20-25 у нас депутатів, ми встановили зв'язок із 16-ма, які **підтвердили начебто готовність працювати.** Але це не працювати на деокупованій території, **а працювати там в зум, віддалено, перебуваючи за кордоном.** Вони не збираються складати повноваження. (Жінка, керівна посада.)

Поміж усіх інших ризиків і трагедій Україна за умов війни опинилася ще і в ситуації перевірки власної демократії на міцність. Демократичний устрій

є конструктором, набором задекларованих цінностей, орієнтаційною моделлю, яка має величезну кількість варіацій та специфічні локальні прояви. На сьогодні ми бачимо загострення чималої кількості проблем, пов'язаних із демократичним розвитком країни, й полярність в оцінках можливості демократичного розвитку країни. Одні й ті самі люди говорять про представників влади та власних сусідів у негативному світлі і водночас демонструють надзвичайну консолідацію за умов прямої загрози життю; очікують розпоряджень від керівництва і водночас стають організаторами та ініціаторами унікальних локальних проєктів порятунку життя людей і творцями сталих форм взаємопідтримки. Така ситуація є значним викликом для локальних спільнот та випробуванням для української демократії. Однак навіть за умов війни, централізації влади, згортання місцевого самоврядування ми все ще говоримо про оцінку якості демократії та демократичних процедур, а не про відсутність демократії як такої.

Безпека людини за умов війни, окупації та техногенної катастрофи

У одному з попередніх досліджень, яке було ініційоване фондом Гайнріха Бьоля в Україні у 2019 році й охоплювало території Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей (підконтрольні українському уряду), ми виявили, що люди говорять про безпеку в її широкому розумінні – як про безпеку людини (human security), конструюючи останню як повноцінне функціонування та адекватне управління різними сферами буття соціуму, що зрештою формує в людей відчуття комфортності та захищеності.

Модель безпеки, сконструйована учасниками/-цями дослідження у 2019 році, включала такі компоненти: фінансову безпеку; фізичну безпеку (з акцентом на захисті від насильства в повсякденному житті); наявність якісних, гарантованих та доступних медичних послуг; свободу висловлювань та захист від переслідувань за політичну чи громадянську позицію; свободу переміщень (яка розуміється радше як можливість спокійно пересуватися у власному населеному пункті без страху нападу чи агресії); повноцінну роботу правоохоронної системи; можливість захисту честі та гідності; наявність пов-

⁵ Human security: assessment and expectations of the residents of the four oblasts of Ukraine (Donetsk, Luhansk, Zaporizhia, and Kherson), 2020.

ноцінних державних сервісів із різних аспектів життя; захист від зовнішньої агресії, контроль за обігом зброї; психічну безпеку та «право на майбутнє» (йдеться про можливість ширшого горизонту планування)⁵.

В цьому дослідженні ми так само бачимо, що безпека сприймається в широкому розумінні, однак війна та окупація сприяли тому, що суттєво трансформувалася система пріоритетів у формуванні простору безпеки, а також були переосмислені окремі компоненти людської безпеки.

На перший план виходить захист людського життя:

Учасниця 1 (жінка, 59 років): Та, мабуть, щас важніше вижити. Остатиться живими. Після прильотів — це дуже страшно. Просто! Да, боїмся! Но главно — шо ми живі! Ми живі! Ми йдем на роботу! Ми улыбаємся! Ми любимо! Допомагаємо один одному! Ну...(ФГД, Запорізька область.)

За умов війни безпека передусім пов'язується з **наявністю укриттів, бомбосховищ та протиповітряної оборони (ПВО)**, що критично важливо для збереження людських життів.

Зараз людська безпека — це щоб була будівля сільської ради, ЦНАП і там було підземелля. У нас розвалило... ну, бомбосховище. У нас розвалило, це ж як прилетіло — 5 метрів! Тут ми зробимо двоповерхову будівлю — і людям буде зручно, і працівникам, і людям-відвідувачам, або з ліфтом буде, це розглядаєм. І буде саме головне — підземелля. Ну, підвал. Тобто, безпека на роботі — це одне. Для людей це, безпека — щоб не було обстрілів, знаєте? В школі — так само. Щоб дітки могли прийти і навчатися. Тому що, онлайн-навчання — це трошки не те. А тим паче, коли... ну, я не знаю... Можна довго говорити, але людська безпека для нас — це для кожного окремо і для всіх разом. (Чоловік, керівна посада.)

Друге проблема — це людська безпека і взагалі безпековий фактор, бо до війни всі питання щодо утримання сховищ, шелтерів, укриттів — вони були тільки на полічках, воно все робилося із рук вон погано.

■ *Не із-за того, що люди дураки, не із-за того, що не було бюджету, не було можливостей і не було віри і розуміння, що це колись знадобиться. (Чоловік, керівна посада.)*

■ *Учасниця 6 (жінка, 63 роки): ПВО у нас немає. На жаль. (ФГД, Запорізька область.)*

Дотичним до цього є налагодження системи оповіщення про обстріли. Передусім ідеться про повітряну тривогу, відсутність якої на початку місцеві мешканці намагалися компенсувати інформуванням через власні соціальні мережі (зазвичай створювалися декілька груп переважно в телеграмі з різним колом доступу до інформації):

■ *Учасниця 2 (жінка, 36 років): Підключили нам повітряну тривогу — що ми можемо чути.*

■ *Учасниця 3 (жінка, 57 років): Оголошення! У Анатолівни, інколи буває як така ситуація, ну, тяжка буде, нам Анатолівна сповіщає: «Будьте уважні! Обережні!»*

■ *Учасниця 2: Так! Вона каже, вночі будьте уважні! (ФГД, Запорізька область.)*

Важливим чинником нової системи безпеки на місцях є також українські військові. Однак їхня роль трактується неоднозначно. З одного боку, про них говорять як про допомогу, інструмент наведення порядку на місцях:

■ *Учасниця 6 (жінка, 63 роки): Солдати нам інколи допомагають теж. І порядочок в селі щоб у нас був, і так, вони нам фізично допомагали. (ФГД, Запорізька область.)*

Але з іншого боку, їх розміщення в населених пунктах здебільшого розглядається мешканцями не як захист, а як додаткова небезпека. Це пов'язується з тим, що військові та склади боєприпасів є потенційною ціллю для обстрілів. А також і з тим, що настрої серед мешканців населеного пункту залишаються різними і зберігається потенційна загроза того, що хтось із мешканців буде здавати позиції, тим самим викликаючи вогонь на власний населений пункт.

■ *Учасниця 1 (жінка, 31 рік): Мені кажеться, були б такі, що б здавали*

■ *б їхню позицію... І по них той...*

■ *Учасниця 2 (жінка, 41 рік): Було б безпечніше, але так...*

■ *Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Ну, зараз багато військових в селі. Дуже багато. І на кожній вулиці.*

■ *Учасниця 4 (жінка, 62 роки): Військові єсть. І склади, я ж тоже, навёрное, думаю, є. (ФГД, Херсонська область.)*

В контексті війни, яка включає вагому інформаційну складову, роль інформації переосмислюється. Про інформаційне поле йдеться як про ще одне поле боротьби, з програшами та перемогами:

■ *І програємо не росіянам, програємо зрадофілам, програємо якимось нагнітателям, набросателям лайна на вентилятор. Ми їм програємо дуже сильно. На одну хорошу новості 5-6-7 нехороших новостей і мільйон поганих коментарів. (Чоловік, керівна посада.)*

За таких умов значна роль відводиться прямій комунікації, однак це потребує пошуку нових форм, оскільки в умовах обстрілів будь-яке зібрання перетворює людей на мішень:

■ *І, мабуть, людська безпека — це загальна комунікація, саме на місці. Я не говорю про ці всі брифінги, телемости — це все діч, це єрунда. Я говорю саме на місцевому рівні, бо, дивіться, як мені зараз налаштувати комунікацію з громадою, якщо я не маю права проводити сходки? Яким чином? От як мені почути громаду? От я в Новоронцовці, у всій Новоронцовці я ніде не можу провести сходку. Навіть в шелтері. Як мені чути громаду? І це також про людську безпеку. (Чоловік, керівна посада.)*

Однак це й право отримувати професійну та корисну інформацію, тимчасом як люди здебільшого стикаються із заспокійливим інформаційним шумом від псевдоекспертів і виявляються абсолютно безпорадними за умов техногенної катастрофи без будь-яких протоколів безпеки, професійної інформації про необхідні заходи тощо.

Учасник 9 (чоловік, 67 років): Інформація. Вовремя получают інформацію. Дуже мало інформації! І ми от, із затопленням от пострадали — лиш із-за того, що було мало інформації! Даже інформація була вредна! Ну як, людей ввели в оману. Що нас не достане! Там... Ну, короче. Воно ще з Радянського Союзу було расчитано — що в случае аварії яке буде підтоплення. І все ж ці документи — десь вони єсть. Якби людям об'явили — усе було б по-другому! Хоча б майно зберегли! От, мені вже 67-й год! І починай життя з начала, получається. Важкувато. (ФГД, Херсонська область.)

Учасник 7 (чоловік, 66 років): Мені кається, в першу чергу, сказати, може я не правий? У першу чергу сюди не журналістів надо було визивать — а МЧС. Транспорт. Людей вивозить. (ФГД, Херсонська область.)

Учасник 9 (чоловік, 67 років): Да! Людей дезінформировали. Казали, що вода на вечір буде спадать уже. А вона ще 2 чи 3 дня прибувала. (ФГД, Херсонська область.)

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Я до 5-ї вечора поливала! Вода йде, вона ж отам по річці біжить! Я дивлюся, як біжить вода, і кожну годину хожу фіксу! Телефонем фотографую. Біжить. Мостіки поплили. Камиш поплив. А в мене ж рядочок біжить — я ж перекласти шлангу йду. Поливала. А потім, коли сини прийшли і кажуть: «Ма? Ти шо! Ти бачиш, шо дєлається? Давай собіраться!» — «Та шо ви! Мені ще малину полить надо!» — «Мозгі вкљючать! Не надо нічо полівать! Собірайтесь і виходьте!» — оце треба людям казать! (ФГД, Херсонська область.)

Небезпечним для людей стає й сам **простір, наповнений знаряддями вбивства — мінами, снарядами**. Попри інформування населення про можливі небезпеки, можливість помилки та необережного поводження залишається високою:

Потім ще які проблеми, пов'язані з війною, що у нас, на жаль, люди не розуміють елементарних факторів безпеки. До прикладу, що не мож-

на тянуть додому всяке жиліззяччя, що не можна взагалі фотографувати, публікувати і що-небудь робити, і все, що пов'язано з війною... У нас хлопчина загинув через те, що він нерозірваний касетний снаряд положив в карман і пішов. І це про те, що він знав, що він піднімав, він взяв снаряд, тому що другий хлопчина, який з ним ішов, він остався живий, без ноги чи щось таке. І він каже: ми його просто найшли, снаряд, хотіли принести додому. (Чоловік, керівна посада.)

Наступними складовими конструкту людської безпеки стали її **звуковий та часовий виміри**. В наших розмовах з учасниками дослідження це прозвучало як право на тишу. Наступна цитата добре показує цей звуковий вимір небезпеки. Звуки вибухів, тривоги забирають у людей відчуття спокою не лише в той момент, коли вони звучать. Страшним є очікування повторення цих звуків — і це робить тишу і бажаною, і небезпечною одночасно. Тимчасова тиша не вирішує проблеми безпеки, обмежує людину в усьому — у спілкуванні, відпочинку, заганняє людей у підвали та інші закриті простори, які дають відчуття тимчасового захисту та можливості відновити сили.

Учасниця 3 (жінка, 57 років): Безпека — це, в моєму розумінні, тиша. Щоб не було тих вибухів. Щоб не було цієї стрілянини. Ракети через нас летіли. От тиша. Це була б безпека.

Інтерв'юєр: Так. Тиша — значить звук?

Учасниця 3: Да.

Учасниця 1 (жінка, 59 років): Та тиша тоже насторажує. Сидиш і думаєш, ой! [...]

Учасниця 8 (жінка, 49 років): Тихо-тихо, отак прєвикаєм, потом малейший звук — всьо! Уже руки дребезжат, ноги! Я їх держу, а вони самі по собі — отакоє все! І діти так само. У нас малий вийшов на вулиці, в вечірній час, вже, мабуть, було пів десятої, це, навірноє, місяць назад... І отут тоже десь якийсь взрив — і він заходить, ми сідаєм вечерять, він: «Та я вже, мабуть, не хочу...» І так руки. «Та сідай їж!» І це отак, ложка отак... Дитині 14 років! Я дивлюся на нього — я плачу! Тому

що... Сплять у мене діти, з 10 травня, єслі і спали, за оці ось майже чотири місяці, якщо спали чотири ночі у хаті — то і добре! [...] Мені їх жалко! Кажу: «Ну ви ж дишите отой гадостью!», «Ну нам тут лучше! Шоб ми хоча б виспалися і з новими силами...» І він працює, і вона з дитинкою, і малий її тоже там. Потому що я іногда там, а іногда дома. І оце каждый раз вони ідуть туда, і у мене отут комком в горлє. Тому що я понимаю, що нема у дітей спокою. (ФГД, Запорізька область.)

Учасниця 3 (жінка, 42 роки): Ну, із-за війни! Безпека щас... Я це все бачу — безпека...

Учасниця 6 (жінка, 40 років): Як літає над нами, сидиш і думаєш... Господі! Хоть би пронесло!

Учасниця 3: Як привозять! Я бачу, як привозять ранєних. Я працюю в мєсной больніце.

Інтерв'юєр: Так.

Учасниця 3: Безпека щас далеко. В нас каждый день — це радість.

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Да! День прожив — спасібо! (ФГД, Херсонська область.)

Часовий вимір безпеки є так само важливим, як і її звуковий вимір. Життя в очікуванні обстрілів, життя в підвалах, без можливості підтримувати попередній спосіб життя — це ті втрати, які так само неможливо компенсувати, як неможливо компенсувати втрачене життя через загибель. Часовий вимір безпеки — це в тому числі й часова перспектива, можливість планувати майбутнє. За умов війни життя людей немовби стає на паузу — тому йдеться про часові втрати, які стосуються не лише теперішнього, а й майбутнього — це недоотримана освіта, не сплановані життєві стратегії, нереалізовані кар'єрні чи сімейні плани тощо.

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Да! Щоб ми от чувствовали себе, дійсно вільними. І незалежними. Щоб ми могли планувать. Могли жить. Могли знать. Не боятся. Оце страх оцей, оця боязнь, що от було в людей... Люди зараз боятся. Він же ж правду каже. Що ми лягаємо і з

одним оком спимо. Якщо це можна назвати сном. А щоб у людей була впевненість у завтрашньому дні, в роботі. Щоб в людей була впевненість в тому, що вони народжують діток — що ці діти будуть рости. В мирі. А не так, як та Софійка в 23 дня — загинула! Разом з мамою, татом і братом. Це жах! Впевненість і безпека. Мир. (ФГД, Херсонська область.)

Людська безпека... Впевненість у завтрашньому дні. Виключно. Впевненість у завтрашньому дні. Окей. Ну, в своєму найближчому майбутньому. Це туди входить і те, що в мене завтра буде щось поїсти, що завтра я прокинуся, що обидві дві ноги, обі дві руки, голова буде на одному тулубі, а не в різних кінцях розкидані. Це те, що я можу зустріти своїх колег. Це те, що я можу зустріти своїх друзів. І в мене є на кого покластися. І це те, що я знаю, що система будь-яка, як державна, так і недержавна, тобто і приватний сектор, і громадянський сектор працюють стало, і я зможу получить той чи інший сервіс як особистого характеру, так і публічного. (Чоловік, керівна посада.)

За умов активних бойових дій люди зіткнулися із проблемою **доступу до їжі**. Однак цей період тривав недовго і, відповідно, не мав надто гострого характеру — більше проявився на рівні страхів. Реакція на цю небезпеку була доволі різною. Оскільки йдеться про сільську місцевість на півдні України, із глибоко вкоріненими практиками запасання продуктів через трансляцію на покоління досвіду голодомору, частина людей почувалася впевнено й могла дозволити собі незалежність від, наприклад, організованої російськими окупантами гуманітарної допомоги чи виплат місцевому населенню:

Учасник 9 (чоловік, 67 років): Я не брав ні копійки. Ні брав ні разу гуманітарку їхню. От іменно шо — бо їх. От Іра привозила — то да, там пару раз брав. Але то вже позже було, по-моєму... [...] Ну, короче, розговор такий получился, що «Надо получают! Шо, пенсію не получаєш?». Я кажу: «Не получаю. І не собираюсь получать». Каже: «Ты умреш з голоду!» — «В селі? Не умру. Еслі я не ледачий — у мене фактичеські все є. Я можу і год, і два...» Ну, може, нам там повезло — зерно ми полу-

чили. Що з тим зерном, як не було хліба — мололи зерно, на крупу оце, круподьоркой, просіювали і з оцьої, з оцих висівок пекли хліб. (ФГД, Херсонська область.)

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Дуже важко було. Но саме страшне було, все рівно, дівчата, не хліб! Саме страшне було — це очікування! Що в любой момент відкриються ворота і до тебе йдуть з автоматом. (ФГД, Херсонська область.)

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Я, наприклад, за хлібом ні разу не ходила. Коли давали по пів хлібини чи по хлібині, чи не — я пекла собі і вижила. Це не було страшне. А оте було страшне! Кода вони було прийшли і ну, ми, получається, в хату не пустили, а двоє дітей там були. І вони зайшли з автоматами — почали спрашивати у дітей: «Де работає ваш папа? Де то...» Ну ми перед цим уже знали, ми перед тим казали, що «він работає на стройке». А не в СІЗО в Херсонє. Но мама моя дуже злякалась. (ФГД, Херсонська область.)

У зв'язку з руйнуванням будинків через обстріли та вимушене переміщення людей із зон бойових дій частиною проблеми людської безпеки став **доступ до житла**. Повномасштабна війна актуалізувала всі ті питання, які залишилися нерозв'язаними ще з 2014 року, — специфічний характер ринку оренди житла, який і далі залишає незахищеними як власника житла, так і орендаря; відсутність соціального житла, яке б могло згладити проблеми тіньового та почасти некерованого ринку оренди:

Найбільша кризова проблема — це наш житловий фонд. Майже ніяк. Тому що у нас і до війни не було нормально орендованої нерухомості. Тому що не було такої культури оренди нерухомості. Треба було десь запитувати, упрасувати, уговарювати. А зараз, коли війна, плюс військові, ВПО, і плюс величезна недовіра, бо під час активних бойових дій певна категорія військових наробила біди, і зараз ми, зі своєї сторони, це питання хочемо вирішити, створити соціальне житло. У нас є два об'єкти. Один об'єкт — це був гуртожиток ПТУ. Він довго стояв руїною, пустою. Ми зараз його вилизуємо, хочемо вікна встановити.

А другий — це пологове відділення лікарні. Воно зачинене, але там па-лати, там душ, там туалет, все є, просто треба до ума довести. Але знову ж таки, обмеженість ресурсу, на все треба кошти. (Чоловік, керівна посада.)

Як наочно продемонстрував досвід вимушеного переміщення ще у 2014 році, інтеграція в громади вимушено переміщених людей та людей, яки втра-тили житло, неможлива без вирішення взаємопов'язаних базових проблем. Людина не може орендувати житло, якщо вона не має або фінансової до-помоги, достатньої для цього, або роботи. Однак війна, окупація, вимушена міграція людей призвели до деградації економіки. Практично всі учасники дослідження зазначили, що стикнулися з **проблемою безробіття**.

Величезний рівень безробітності, бо немає робочих місць, по суті. У нас найбільший роботодавець на сьогодні — це селищна рада. Найбіль-ший роботодавець. Тобто у нас ні цехів, ні фабрик, ні заводів, ні запра-вок, магазини там по три-чотири чоловіка працюють — і, основне, офіційно. І є величезна потреба в створенні робочих місць. (Чоловік, керівна посада.)

Обмеженим став також доступ до **медичних послуг**. Люди мусять самі по-дбати про те, щоб дістатися лікарень та потрібних їм лікарів. Екстрена допо-мога доступна спорадично і лише завдяки військовим медикам:

Швидка — на жаль, ми так і не змогли добитись. Екстрена допомога, у нас що базується в [назва населеного пункту] — вона з ранку до 20-ї вечора. Все! Далі — [назва населеного пункту] тіки приїжджає. І благо, у нас тут бувають військові медики, ось вони там, як приїдуть — у них швидкі єсть. Вони не раз надавали допомогу. (Чоловік, керівна по-сада.)

Досвід перебування під окупацією чи на передньому краї обстрілів заго-стрив також питання **психічного здоров'я**. Відповідно, говорячи про люд-ську безпеку, учасники дослідження кажуть про травмованість людей, про необхідність бачити цю проблему і працювати з нею вже тепер. Тож психічна безпека також посідає важливе місце в конструкті безпеки людини.

Багато людей не розуміють своєї травмованості. І, не розуміючи цієї травмованості, вони через себе пропускають все отримуване, всю отриману інформацію, не важливо, яким чином, під негативом. (Чоловік, керівна посада.)

Що, ну тут, від місцевого самоврядування — ну, третина, повноважень, а все інше — таке, знаєте? Подолання наслідків. Оце ж ми розуміємо... Оце, це психологічно дуже важко. І тут треба бути таким психологом з людьми, заспокоїть. (Чоловік, керівна посада.)

Розуміння безпеки людини з перспективи війни та техногенної катастрофи додає до всього, вказаного вище, ще один цікавий вимір — відновлення нормальності, звичного способу життя. Тривалий час у замінованих місцевостях люди не зможуть ходити по гриби, через підриг Каховської ГЕС люди більше не матимуть доступу до риболовлі (і як до хобі, і як до промислу); нескоро виростуть у затоплених дворах нові плодові дерева, на які бракуватиме води для поливу; ніколи не буде старих місць для теплих родинних зустрічей у зруйнованих вщент будинках; ніколи не відновиться фотопам'ять сімей без знищених під час обстрілів фотоархівів. Це розуміння втраченого назавжди майбутнього, яке могло бути, але більше ніколи не станеться:

***Учасниця 6 (жінка, 63 роки):** Тіки підходило літо, річка з Каховського водохранилища, це було місцем, де ми проводили свій час. Хто був, як кажуть, більш з копійчиною — той їздив на моря. Ну, а зараз — всьо! Нема!*

***Учасниця 1 (жінка, 59 років):** У нас було річкове море — і те ми втратили! (ФГД, Запорізька область.)*

***Учасник 9 (чоловік, 57 років):** І воно зійшло в нас за три дні. За три дні! Скільки води було!*

***Учасниця 8 (жінка, 49 років):** Ми дивились всі і плакали!*

***Учасник 9:** Да! На глазах!*

***Учасниця 2 (жінка, 36 років):** Ми ходили, да. Раки лежали. Прямо під хвостиками, з діточками, спасали... Гадючки ті бідні... (ФГД, Запорізь-*

■ *ка область.)*

■ **Учасниця 8 (жінка, 49 років):** *Всі плакали. Мабуть, місяць. Та й зараз. То вже позеленіло. А то й було, цей неприємний запах. Оце піднімався, коли жарко і вітер — так прям аж туман так стояв. І вонь така була, що фу... Ми думали, що задихнемось і нема де спасатися. В хату зайдеш, закриєш двері на вулицю... (ФГД, Запорізька область.)*

■ **Учасниця 1 (жінка, 59 років):** *У нас все погорело. Води у нас немає. Тільки пітєва.*

■ **Учасниця 2 (жінка, 36 років):** *Врожаю на городі немає ніякого. Ні на дереві. Ні під деревом. Жалко...*

Інтерв'юєр: І дерева сохнуть?

■ **Учасниця 2:** *Конєшно!*

■ **Учасниця 8 (жінка, 49 років):** *Яблука, то було поливали. Там даже там ті ж самі цвєточкк, чи то картошку там — і воно із-за того яблука були. А тепер яблука всі навіть побиті якоюсь іржою. Якось так пок-ручені, здеформовані... І падають. Вобцє.*

Інтерв'юєр: Так.

■ **Учасниця 8:** *Все горить. Осьо... Осінь, вже обично люди часник са-дять. Я всєгда була отак поллю. Вже у нас була технічна вода, дєсь до жовтня місяця, дєсь до 15 жовтня чи до кінця. Смотря коли, єсі дождьо-ва, то раньше єсть... Якщо дождів немає — то вона аж до листопада місяця... Всі старалися полівать. О, полили — потім землю обробили і посадили часничок. Зараз — не знаю. У нас така земля, що її...*

■ **Учасниця 1:** *Лопату не загониш.*

■ **Учасниця 8:** *Цемент цементом. Без води — я не знаю, що ми будемо робити. (ФГД, Запорізька область.)*

Тобто зона комфорту в кожного була своя, але вона абсолютно втрачена. І вона вже такою не буде. І в людей змінюється все абсолютно. Якщо за рік,

наприклад, за пів року закінчуються бойові дії і починається мирне життя і відновлення, то життя середністатистичного [місцевого мешканця], воно вже не буде таким самим, він не буде так проводити час, тому що у нас рибалка, наприклад, похід в ліс, поїздка на море, на пляж чи всі ті штуки, ці прикольчики [місцевих мешканців], вони будуть для нас недоступними. І ментальність наша буде змінюватись тому, тому що в тебе було звичне твоє життя, а тепер цього не буде. Ну, в мене дача на [назва місцевості], і вона 4 місяці під водою стоїть, а я 15 років там висаджую ялинки, газони і так далі. А в мене була традиція кожного року на годовщину нашого весілля я купую класну ялинку якусь, рідку, і ми її там садимо. І в нас традиція була, її вже не буде. У нас не буде традиції там на вихідні, як тільки є можливість приїхати газон там прополоти, покосити. Як починається осінь, це гриби. Цього не буде. На 5-10 років цього не буде. Так, люди будуть ходити, будуть підриватись і будуть далі ходити, але ми не поїдемо. І так само все інше. Тобто ми втратили найцінніше — і це навіть не житло. Тому що його можна буде там відновити, нам дадуть гроші з репарації, ще щось там, Америка, Європа нам щось дадуть. Ми відбудуємо житло, але ми будемо дуже довго відбудовувати звичне життя. (Чоловік, керівна посада.)

Стійкість громад та згуртованість суспільства

Після початку повномасштабного вторгнення українське суспільство продемонструвало надзвичайний рівень згуртованості та здатності реагувати на виклики війни в лічені години, на відміну від більшості міжнародних організацій, що мали певну бюрократичну інерцію в реагуванні, а також низку безпекових обмежень, які не дозволяли продовжувати їм гуманітарну діяльність за умов війни.

І тут ми бачимо парадоксальну ситуацію: люди, які переважно негативно оцінюють обраних ними ж самими представників влади, власних сусідів чи ситуативних та умовних «чужих» (вимушених мігрантів, представників бізнесу, що працюють за умов окупації, людей, які беруть гроші та гуманітарну в окупантів та інших), — в екстремальних умовах стають ситуативними чи постійними волонтерами, знаходять несподівані рішення, демонструють фантастичну згуртованість, здатність об'єднувати зусилля з представниками

влади, бізнес-структур, громадського сектору та міжнародних організацій та виявляються готовими рятувати інших попри пряму загрозу життю.

Його важко переоцінити, цей вплив. І на початковому етапі, коли волонтери завозили продукти, ліки і все інше. Потім, коли було підтоплення, також волонтери, які змушені були таємно надавати цю допомогу, тому що будь-яка волонтерська діяльність, вона ж, зрозуміло, присікалася окупантам і за це можна було дуже постраждати. [...] Волонтерів дуже багато. Дуже багато підтримки, допомоги, продуктами харчування, памперсами саме зараз, я ж бачу, що виставляють, і сама безпосередньо інколи, як ми знали, де що скидалось на донат. Тобто виставляють карти для тих людей, які живуть в окупації, вони знають, де можна купити, надати людям похилого віку чи маломобільним людям. Ну, одним словом, це лівова частина підтримки населення, вона належить волонтерам. (Жінка, керівна посада.)

Ми так, дійсно, пропонували людям, якщо є можливість, ви готові покласти свої сили для того, щоб це робити. Тому що ми одразу говорили: вашу роботу ніхто не бачить. Тобто ваш такий подвиг ніхто ніколи не побачить. Це дуже важкий труд, і якщо ви готові з нами в це впрягтись, то доброго вам пожалувать на наш корабель. Дуже багато людей пройшло, тому так. І потім наверстався вже костяк, і от в мене все, що працюють, там десь чотири хлопці, які з самого початку, ще з листопада місяця, почали з нами працювати, вони працюють. (Чоловік, керівна посада.)

Це також змушувало людей шукати форми допомоги, створювати захищені системи комунікації, мобілізувати свої знання та соціальні зв'язки й надавати допомогу попри високі ризики.

Ми ось під час підтоплення так само не могли легалізувати себе і свою діяльність в усіх чатах, навіть створені були спільні оці чати, телеграм-канали, я не можу писати від власного імені, тому що ми

точно знаємо, що там є, так скажімо, заслані люди, які зразу будуть там про щось... Ми писали їхніми руками, надавали повідомлення, і люди були евакуйовані. І на правий берег (про це зараз уже можна говорити), хоча дійсно ціна за це інколи була високою, але таке було, — робили різні повідомлення, тому що навіть елементарно, навіть поховати людей — люди не знали, як і де, тому що були приховані кладовища, не знали своїх дій, але ми це все робили так само руками волонтерів. (Жінка, керівна посада.)

Інтерв'юєр: Ну, життя громади, з 24-го, не було паралізоване чи дезорганізовано?

Учасники: Ні, ні.

Інтерв'юєр: Продукти? Школа? Соціальні служби?

Учасники: Да, да! Все працює.

Інтерв'юєр: Дитячий садочок?

Учасниця 8 (жінка, 49 років): Да!

Інтерв'юєр: Всі послуги надавалися?

Учасниця 8: Да! Я соцпрацівник, я все равно знаю... Я і тут, я то побіжу і до бабушок, може що надо? І водички. І то, і сьо! І от і громада. І вугілля, і дрова. Тоже і фонди там всякі брікети привозили, і буржуйки. Все! Це організовували, списки людей подаєм... Все працює. Все допомагаєм. (ФГД, Запорізька область.)

Люди часто не усвідомлюють власної ролі та внеску в стійкість та згуртованість громади, сприймаючи свою діяльність як рутинну повсякденність:

Інтерв'юєр: Добре. А чи були якісь люди, які були здатні заспокоїти або організувати людей? В позитивному плані. Тобто, підвищити якість відчуття безпеки, враховуючи все те що відбувалося.

Учасники: Та не було.

Учасниця 1 (жінка, 59 років): Так само, я дітям на новий год. Дітям

■ *організовували подарки і розваги, получається...*

Інтерв'юєр: Виходить, ви організовували?

■ **Учасниця 1:** *Так.*

Інтерв'юєр: То виходить, все ж таки були люди, які займались? Чи ви тільки виключно для своєї сім'ї?

■ **Учасниця 1:** *Нє. Я в основном таким, многодетні, діти-інваліди, в основном таке. А потом... Когда получалося — для всіх дітей. Коли не получалося, коли мені іменно сказали які категорії — там многодетні... І все! Наприклад, оце тако. (ФГД, Херсонська область.)*

Для людей, які опинилися в епіцентрі соціальних і техногенних катастроф, волонтери перестають бути зовнішніми агентами. Волонтерство усвідомлюється як власна функція, природна реакція допомоги потребуючим та порятунку постраждалих.

■ **Учасниця 6 (жінка, 63 роки):** *Змінилися люди. Одні люди, для яких вище всього є гуманітарна допомога. Отак. Но в той же час вони дуже відгукуються от в нас. Коли ховають загиблих — це для них святе. І коштами. Там, потрібна була постель в лікарні, нашим військовим — люди збирали... А перші два місяця — вони просто несли, мабуть, все своє последнє! От одна каже: «Я принесла сюда всю постель. Все! Ну я після війни куплю собі друге! Хай воно комусь буде корисне». Ну, Лєна поскромнічала... (ФГД, Запорізька область.)*

■ **Учасниця 6 (жінка, 63 роки):** *В нас зразу заїхали були 167 військових. Яким ми варили кушать і три рази на день кормили. І з [назва населеного пункту] приїтали хлопці, на чому встигали, вони притягнули сюди свої машини вночі пізно. Прийшлося викладати оголошення, що якщо ви де побачите щось дивне для вас — спокійно проходимо і сприймаємо це. І отак у нас на протязі півтора року — приїдуть, від'їдуть, знову зустрічаємо. Ну, люди, от вони, люди діляться своїм. Навіть не дивлячись на такий скрутний час — то допомагають один одному!*

Учасниця 8 (жінка, 49 років): І купаються хлопці, у мене по сусідству є, і стірають солдатам все! (ФГД, Запорізька область.)

Учасниця 8 (жінка, 49 років): У нас он, коли були прильоти — то тоже! Кожий допомогли. Приносили, хто 100, хто 50! Щоб людям на вікна, на криші собирали! Оце благодаря оцим, взагалі...(ФГД, Запорізька область.)

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): У нас, от, що постійно є волонтер такий [прізвище] який їздить туди до хлопців, на передню лінію оборони. Наші люди постійно щось печуть, щось жарять, щось шують, подушечки оці!

Учасниця 1 (жінка, 59 років): Домашню консервацію, так! Домашнє сало. Я курями займаюсь — курей туда. Пиріжки. Карочє, Анатолівна там...

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): І він каже, що «Малокатеринівка така, от, сама душевна! Яка от дає, як то кажуть, останню сорочку знімають!» (ФГД, Запорізька область.)

Я маю на увазі, що коли в нас підтоплення було, коли деокупація, коли окупація, люди консолидувалися, сприймали свої потреби в меншій мірі і були направлені на зовнішню, на допомогу. Ми бачимо на прикладі інших міст, які знаходяться подалі від лінії зіткнення, де, на жаль, все, що наноситься, ракетні удари, прилітають "шахеда" і случаются ті трагедії, то в цих містах суспільству не треба міському голові або іншому "прийдіті, допоможиті" і так далі. Люди збираються, люди розуміють, люди готові приходити особисто руками, без лопат, без нічого, вичищати завали і так далі. Так, це ненадовго, це перші два-три дні, чотири дні. Але це говорить все ж таки у будь-якому випадку про консолидацію. (Чоловік, керівна посада.)

Спільний досвід пережиття війни та окупації активізував феномен сусідства, який згладив колишні поділи та дозволив включити у спільноту тих, хто до війни хоч і жив по сусідству, але не сприймався як «свій», а також ново-

прибулих:

Учасниця 8 (жінка, 49 років): У Олександра жінка уїхала з дітьми. Уже півтора року там. А ну как! Півтора року не бачить сім'ю. Сам як вовк! Сусіди ми. Ми оце сусіди — то стараємося отак, один одному допомагаєм, хто чим можем. І держимся. Надо нам — біжемо до нього в підвал. (ФГД, Запорізька область.)

Учасник 9 (чоловік, 67 років): Я б сказав, дружніше трошки стала. Пережили і... Ну, як я, допустім, в селі не так довго живу. Ну і так якось получалося, мене счєтали тут як дачником, можна сказать. Ну, були примєри, що спрашують: «А де ви живете?» — «Набережная» — «А! Дачники!» Ну, хотя, в принципі я жив тут, не дачником — а нормально. Як усі люди живуть. А після от — ну більше прийняли мене у селі. Більше начали общаться зі мною, і цей. Считаю, що це положительний такий ход. (ФГД, Херсонська область.)

Учасниця 3 (жінка, 57 років): Так! У нас сусіди тоже переселенці, з Оріхова. Що треба... Ну, зараз вони виїхали, оце, після 10 травня — у них троє діточок, вони виїхали, бояться. Що надо — допомагаєм. Ми сусіди. Хто чим міг. Нада насос на велосіпєд? Будь ласка. Надо вам тарілки, не хватає? Чи там банки на закатку — нате. Допомогали! І так, овочами я їм в том году допомогала. Люди приїхали, нічого не посіяли — нічого не мали. (ФГД, Запорізька область.)

Говорячи про свою місцеву спільноту, люди самі називають себе громадою та порівнюють стосунки в ній із сімейними зв'язками. Досвід допомоги захоплює та спонукає людей розширювати сферу добрих справ на тих, хто потребує допомоги, але не постраждав прямо від війни. Тож видимими стають ті соціальні проблеми, які раніше ігнорувалися:

Учасниця 1 (жінка, 59 років): В громаді. Да! У нас всі такі стали. Ми як сім'я одна. У нас там одна, там живе перукар, працює перукар, Яна... У нас сім'я залишилася одна, ну була неблагополучна сім'я, мати померла, батько залишився з дитинкою. І вона взяла і сказала: «Я буду кож-

ну неділю брати його, стригти, стирати йому! Тільки йому! Не папі! Купати його!» Оце вона дала собі це слово, наша Яна. Вона ще вчора зробила цій дитині банно-прачечний день. (ФГД, Запорізька область.)

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): Ми зібрали 159 000 коштів! З людей волонтерів. І ми зразу, зразу виконали ремонт отаких, дуже постраждалих, за ці кошти, все! Востановили дуже швидко! (ФГД, Запорізька область.)

Учасниця 8 (жінка, 49 років): Це ж люди зібрали.

Учасниця 6 (жінка, 63 роки): Люди і громада. І громада давала! Просто нам, наша депутат, Катя, яка дуже багато нам завезла будівельних матеріалів, шиферу, лісу, юесбі. Дуже молодець! Умнічка!

Учасниця 8: У нас і чоловіки, чоловіки. Оце як там вона дала ключ — вони всі зійшлися і всі допомагали.

Учасниця 6: За безкоштовно. На протязі місяця. По двадцять, п'ятнадцять. Ми їх годували в їдальні. **Всі сходилися, всі дружно.** Тіки почують оголошення — сходилися і до пізнього вечора працювали. (ФГД, Запорізька область.)

За умов окупації місцевим мешканцям вдавалося знаходити гібридні форми діяльності, які не дозволяли окупованим територіям повністю вийти з-під юрисдикції української держави. Значну роль тут відігравали бізнес-структури, які і працювали з попередніми постачальниками, і знаходили нових, намагалися легалізувати свою діяльність по обох законодавствах (України та РФ), або, навпаки, ставали повністю нелегальними.

Не менш важливими виявилися новостворені групи допомоги, які поєднували принципи діяльності державної структури та громадського об'єднання й напрацьовували специфічні процедури відновлення доступу до українських державних сервісів людей, які опинилися на непідконтрольних українському урядові територіях.

Учасниця 5 (жінка, 64 роки): Це попервах. Попервах з продуктами були. А потім вони почали возити свої товари. І потім наших багато

підприємців відкрилось. І почали торгувати. І продавати. Торгували і спиртним. Торгували всім підряд. І вони все це завозили. Вони, на все це давалося добро. І на все. І все це продавалося.

Учасник 9 (чоловік, 67 років): А я вважаю, що правильно, щоб работало. Потому що люди zostалися вобщє. Де то купити? Що надо... Одна оце їм благодарност, за те що вони поддержали [...]

Учасниця 5: Цени були скажені! Ну опять же... Наші люди вижили — пішли брати російські гроші. І все! І знову ж таки, хай беруть — вони за ці гроші купляли людям харчі. (ФГД, Херсонська область.)

В процесі роботи тут ми також напрацьовували, роботу з тими, хто залишилися в місті Херсоні [...]. Я маю на увазі громадське об'єднання, хаби і так далі, кому ми довіряли. І ми також допомагали їм із забезпеченням медикаментами, які до нас надходили з закладів охорони здоров'я. І я скажу, що ми передавали також це актом, і навіть ті, хто став подальшими колаборантами, вони були вимушені підписувати наші акти з гербовою печаткою. У нас також залишилися їх підписи. Вони не дуже хотіли, але ставили печатки вже без герба, але по українському законодавству, тобто для документів. Ми все це сканували, вивантажували. Це своя була служба. Ми для себе алгоритми безпеки випрацьовували. Це завантажувалося на віддалені диски, вивантажувалося на "великій землі", ми знову все зносили, потім знову заводили, тобто це був такий момент. Але у зв'язку з тим, що ми це напрацьовували, ми знали, як це діє, і, на жаль, десь вже на початок осені ми фактично залишилися єдиною структурою, яка була спроможна щось робити в місті Херсоні, державне, тобто українське законодавство в місті Херсоні взагалі. Тому ми іноді лобювали інтереси наших людей, які перебували безпосередньо на тимчасово окупованій території перед державними органами в Україні, тобто електронними петиціями. Це нам вдавалося. Я хочу віддати належне тим, що люди, які знаходилися

і приймали ці документи, навіть міністр соціальної політики, ми постійно спілкувалися, надсилали їм листи. Це і стосувалося пенсійного забезпечення, це і стосувалося проблемних питань соціальних тих чи інших виплат, з чим ми стикаємося тут, як можна це вирішувати. І я скажу, що шлі назустріч, тобто це також з їх боку був ризик, тому що вони не знали, хто на іншому боці в місті Херсоні працює, від нашого імені там і так далі. (Чоловік, керівна посада.)

Ще один важливий момент — що за цих умов люди усвідомили механізм роботи, функціональність та стійкість горизонтальних зв'язків — що фактично й було одним із очікуваних результатів децентралізації.

Тобто кожна одиниця, яка працює, я маю на увазі фахівець, може брати на себе відповідальність, робити правильні висновки, прогнозування і так далі. Я скажу одразу, в мене немає підлеглих, це все мої колеги, тому що ми на одному рівні. І ми знаємо, що кожен чим займається і чому займається. Чому, наприклад, я сижу в кабінеті і даю якісь вказівки. Не тому що я великий бос якийсь, геніальна людина, ні. Тому що цю роботу також треба комусь виконувати, хтось повинен нараховувати зарплату, хтось повинен проводити прийоми, але приймання рішень в нас спільне і заохочення тих напрямків, які перспективні. Якщо це навіть саме рядовий боєць, вони покладаються на нього, йому надається відповідний ресурс для того, щоб він зміг впровадити ту технологію, яку він вважає, що вона спрацює, і ми з ним всі згодні, то він тоді піднімається на інші рівні. Просто так, по посаді він залишається головним спеціалістом. Або фактично це становиться менеджером за окремий напрямок, він їздить на перемовини, він набуває додаткового досвіду. Для мене як для державної структури це дуже вигідно, тому що тоді ми отримуємо не просто виконувача тих і інших завдань, а дійсно думаючу людину, яка може двігатися далі по горизонталі, по вертикалі. А, безперечно, це дуже ефективна система. [...] Я скажу, що я дуже радий за тих, хто мене оточував, своїх колег. Тому що саме завдяки їх роботі, саме завдяки

їх підходу ми змогли спокійно, відносно спокійно втриматися під час окупації. Були труднощі, але я скажу о том, що вона, навіть якщо б я випав, система працювала б автономно все одно. (Чоловік, керівна посада.)

Горизонтальні взаємодії є не лише в межах окремих організацій, а й між ключовими акторами на місцевому рівні. Активна співпраця представників місцевої влади, місцевого бізнесу, громадських організацій та волонтерських груп допомагає правильно перерозподілити зусилля, зробити допомогу дієвішою:

Місцева волонтерська організація, одна з найпотужніших волонтерів на [назва місцевості], майже припинила свою діяльність на території громади. Вони зараз переключилися всі на фронт. Це якраз ярко показує, що ми виконуємо свою функцію і їм не треба нам допомагати, як це було, наприклад, у 2022 році. (Чоловік, керівна посада.)

У нас є дієвий бізнес, який допомагає, який на зустрічі, де який-то може щось там навіть в долг нам дати. Тобто в нас був такий момент, що казначейство по два місяці пропускало платежі. І у нас є підприємці, які йшли нам назустріч, і розуміли обставини, і давали там умовний борг, або дозволяли на своїй території розмістити там якийсь вантаж, або свої навантажувачі давали в користування. Є такі підприємці, є такий бізнес, який активний, який відповідальний і розуміє, що ми повинні бути разом. Є бізнес, який абсолютно відграничився, що вони до нас нічого не просять — і ми до них нічого не просимо. (Чоловік, керівна посада.)

Є депутати, яких попросиш — роблять, вони самі не активнічають, але якщо скажеш, що є у нас на мікрорайоні пташник, нам просто треба пройти по людям, а той пташник на одшибі і дороги там немає — от і проходиться по людях... (Чоловік, керівна посада.)

Досвіди опору та стійкості, отримані під час окупації, переосмислюються та сприймаються як важлива зміна, яка має значення не лише для самої гро-

мади. Люди усвідомлюють масштабність подій та наголошують на цінності власного досвіду для всього світу. Більше того, про можливе єднання для розв'язання спільних проблем чи питань колективної безпеки говорять не як про потенційну можливість, а як про наявний досвід, якій можливо повторити у майбутньому попри усі наявні виклики.

*Не знаю. Я би хотіла просто вірити в те, що коли ми повернемося на лівий берег, що ми відчуємо, знаєте, десь в моїй душі все одно є такий страх. Я взагалі можу говорити впевнено, що ми все, ми готові, все, але я все одно не можу не сказати про те, що я хочу відчувати підтримку кожного, підтримку взагалі суспільства, українського народу, в тому, що ми не будемо там одні, і багато людей, які приїдуть, підставлять своє плече, і ми **в черговий раз продемонструємо світу оцю свою єдність, яка не дала нас зламати в час повномасштабного вторгнення, і ми її продемонструємо під час відбудови.** Тому що я усвідомлюю, наскільки це буде складно. Я бачила, як це було складно в Бучі, але місяць і майже два роки — це різні календарні терміни. І це буде в рази і в сотні разів складніше. Тому я думаю, що це не буде просто якимось тільки моїм обов'язком чи тих людей, які працюють. Це буде наша така спільна толока, знаєте, відбудувати той лівий берег, який просто тоне в сльозах насправді. (Жінка, керівна посада.)*

Стійкість громад та їхня здатність до опору в південноукраїнському контексті має парадоксальний характер. Коли про реформу децентралізації йдеться як про державну політику, а про представників місцевої влади як про складову загальної системи управління державою — люди сприймають і оцінюють ОТГ в негативному ключі, говорять про «нав'язаність» цих реформ, їхню непотрібність, про появу численних припонів, які ускладнюють життя. Натомість у критичній ситуації соціальної чи/та техногенної катастрофи та сама спільнота (яка на рівні повсякденного мовлення почала говорити про себе як про «громаду») здатна до все більшої консолідації зусиль (одні добрі справи породжують інші), вибудовування горизонтальних взаємодій, високого рівня згуртованості, готовності допомагати іншим, не розраховуючи на вдячність та незважаючи на пряму загрозу життю.

Усвідомлення власного досвіду стійкості та єдності спонукає людей говорити про нього як про явище планетарного, світового характеру. Попри визнання всіх викликів такого єднання в майбутньому, про нього говорять не як про теоретичну можливість, а як про обґрунтовану попереднім досвідом практику, яку цілком можливо повторити в майбутньому.

